

Az elveszithető múlt nyomában*

Gyáni Gábor: *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.*

Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 376 oldal.

„Együtt indulunk a tábor bejárata felé. Félárbocra eresztett fekete zászló lobog az őrtornyon. – A halottak tiszteletére? – kérdezi remegő hangon. – Nem. Roosevelt tiszteletére. A halottaknak nincs szükségük zászlóra. – Mire van szükségük? – kérdezi. – Tiszta és testvéri tekintetre – felelem – és emlékezésre” – olvashatjuk Jorge Semprun *A nagy utazás* című regényében,¹ s mi is egyetérthetünk a koncentrációs tábor túlélő főhőssel: a holtak többnyire valóban nem tartanak számot jelképekre (zászlókra), ellenben ideológiai csoportok, pártok annál inkább tűzik szívesen őket zászlajukra történelmi argumentáció gyanánt. Mit tehet a történész a többszólamúvá vált közelmúlttal? Történelem-e egyáltalán a 20. század? Hol ér véget a kollektív emlékezet? Hol kezdődik a történelem? Mindezekkel a kérdésekkel (is) foglalkozik Gyáni Gábor nemrég megjelent könyvében, mely (szándékoltan) inkább további diskurzust generál, mintsem megdönthetetlen válaszokat adna.

Gyáni Gábor társadalomtörténész, akadémikus munkássága nem ismeretlen a *Korall* folyóirat olvasói előtt: ő a posztmodern szövegelméletek iránt érzékeny kevés számú hazai történész egyike, aki már több korábbi kötetében is próbált vitát provokálni az elméleti kérdések iránt gyakorta kevésbé fogékony történettársadalomban. Legújabb kötetében a múlt hozzáférési, megjelenési formái, interpretációs lehetőségei foglalkoztatják – most sem szűkölködve a szakmára nézve szomorú belátásokkal. Alaptézise szerint, míg a 19. század második felében szaktudománnyá nemesedő történetírás a kor historizáló beállítottságának köszönhetően „kétségkívül nagy hatást fejtett ki a társadalmi tudat egészére”, ennek „ma már menthetetlenül vége”, így a „történészek elodázhatatlan kötelessége a történeti tudat, vele együtt a történelmi tapasztalat fogalmának gyökeres újragondolása”. Erre a feladatra vállalkozik ezúttal a szerző, „megtéve a kezdeti tétova lépéseket a fogalom egy lehetséges értelmezése felé” (8).

Maga a könyv tulajdonképpen egy gyűjteményes tanulmánykötet; egyetlen fejezettől eltekintve a szerző már megjelent, valamelyest átszerkesztett anyagaiból válogat – ezúttal négy tematikus nagyfejezetben. Ennek köszönhetően a kötet stílusa kissé egyenetlen (néhol pedig a szerző óhatatlanul ismételni kényszerül

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Semprun 1964: 78.

egy gondolatmeneteket). A közölt tanulmányok között olvashatunk összefoglaló jellegű, történetelméleti és mélyfilozófiai elemzéseket valamint esettanulmányokat is. Megjegyzendő, hogy vélhetően megkönnyítette volna az olvasók (és főleg a kutatók) dolgát egy névmutató a kötet végén. Az utolsó lapon találjuk az eredeti közlés helyeket, melyek magyarázzák is a fentebb észrevételezett különbségeket: a történelmi szak- és ismeretterjesztő lapok mellett irodalmi, néprajzi, filozófiai és közéleti fórumok adtak helyet először a szövegeknek, melyek így valóban interdiszciplinárisá tették a munkát – annak minden következményével együtt. A történetírás reformjának azonban a szerző szerint éppen ez az útja, hiszen „ma már jószérivel csak a hatalmi struktúrák intézményi szintjén tűnik életképes konstrukciónak” (26) Klió diszciplináris elkülönülése.

Az első nagyfejezet a történetírás helyzetét tárgyalja a posztmodern korban, meggyőző kritikáját adva a még napjainkban is erős bástyákkal bíró pozitivistá történelemszemléletnek. A szerző rámutat, hogy a történeti tudás folyamatos hermeneutikai munka, az eredmény pedig közel sem a folyamatos tökéletesedés teleológiáját eredményezi, és sosem neutrális, hiszen a szerző „benne áll” a történelemben, mely önkéntelenül is hat rá. A pozitivistá hagyományok origója, a források abszolút hitele ugyancsak megkérdőjelezhető, hiszen ezek java része valamiféle (többnyire közigazgatási) szisztéma által utólag (!) tematizált anyag – ezt a kérdést részletesebben a *Levéltári kánon és történetírói tapasztalat* című fejezetben bontja ki Gyáni.

A múlt tehát kizárólag médiumokon keresztül, diszkurzív közvetítés által hozzáférhető, ennek a belátásnak hozadéka a történelmi tudás örök áttételesége, sőt, menthetetlen fragmentáltsága. A történész ekkor vagy irodalmi eszközkhöz nyúl a múlt „cselekményesítéssel” való megjelenítéséhez (mint Hayden White figyelmeztet),² vagy „pointillista technikával” (47) dolgozik (mint a szerző teszi egy korábbi munkájában),³ és nem sző kerek narrációt a „talált tárgy” köré. A történész tehát a posztmodern kánon alaptézise szerint sosem rekonstruál, hanem konstruál. A történetírást napjainkban mindemellett kívülről is bőven éri kihívás, hiszen – a bevezetőben említett – többszólamúvá vált közelmúlt, a kollektív emlékezet, a nemzeti történelem funkcióját radikálisan újraértelmező globalizációs folyamatok és a nyilvános történelem térhódítása is a klasszikus történetírói ethoszt devalválja. Pontosabban: átalakítja, de a legtöbb történész ezt jelenleg értékvesztésként éli meg.

A múlt tapasztalata mint emlékezet című nagyfejezet a kötet talán legizgalmasabb, legaktuálisabb része. A szerző először a kollektív emlékezet fogalmát járja körül a kérdéssel foglalkozó kutatók (többek között Maurice Halbwachs, Pierre Nora, az Assmann házaspár) olvasatában, elsősorban a kollektív emlékezet és a történetírás kapcsolatára koncentrálva. Az így kirajzolódó tendencia, a radikális felfogás helyett – mely e két múlthozzáféresi stratégiát mintegy egymást

² White 1997: 73; bővebben 68–103.

³ Gyáni 2006.

kizáró módon értelmezi – egyre inkább az egymásrautaltság irányába mutat, hiszen a kollektív emlékezet az élő hagyomány mellett éppen a – gyakorta történések által szabványosított, időben, térben zárt – történeti tudásból merít, bár kapcsolatuk igencsak problematikus.

Nem kevésbé összetett az identitás, emlékezés és lokalitás kérdése sem, hiszen, bár az identitás helyhez kötöttsége alapvetően történeti konstrukció, a kollektív emlékezetet érintő főbb kihívások épp ezeket a fogalmakat célozzák. Gyáni idézi a már említett francia történészt, Pierre Norát, aki szerint például a felgyorsuló világban „az emlékezet, korábbi éltető közegét elveszítve, átköltözik a helyekbe” (105),⁴ ami lehet egy megtörtént történelmi esemény (például Mohács, Trianon), egy életmű (például Petőfié), vagy éppen az Aranycsapat leképeződése különböző (történettudományi, folklór, irodalmi) tereken. Az így újraformálódó történelem „tudományból szociális, valamint kulturális ismeretanyaggá alakul át, mely utóbbiak szintén identitást teremtenek” (106).

A szerző példákkal illusztrálva, könnyen olvasható stílusban tálal a kollektív emlékezethez kapcsolódó olyan további fogalmakat is, mint például a kultusz, az orális hagyomány, vagy éppen a genealógia. Érdekes továbbá a nagyfejezet záró tanulmánya, mely Németh László egy önéletrajzi írásán (*Ember és szerep*) keresztül azt a kérdést járja körül, hogy valaki saját történetének historikusaként számot tarthat-e a kor historikusa címre. Tehát az önéletrírás referencialitásának igen összetett kérdésköréhez kapcsolódik a szöveg, itt is bevonva és kamatoztatva jó néhány, a történettudományon kívülről jövő szövegelméletet.

A következő nagyfejezetben (*A múlt tapasztalata mint történelem*) az olvasmányos stílust a filozófiai szakszövegek alapossága váltja. A szerző kötetének előszavában köszönetet mond „egyik legfontosabb fejezete” (9) lektorának (Vajda Mihály) fáradozásaiért, „hogyan ne tévedjen el túlságosan a filozófiai kérdések sűrűjében” (9) – sajnos azonban a kimunkált ösvényeken nehezen követheti őt a nem szakmabeli olvasó. Az első tanulmány a hermeneutikai gondolkodás történetelméleti vetületeit (is) boncolgatva próbálja a tapasztalat posztmodern fogalmát definiálni, megfogalmazva a szerző „episztemológiai szkepszisét” (191). Eszerint „nem tűnik ma már nyilvánvalónak, hogy a múlt történetírói tárgyiasítása (objektívizálása) a tudományos megismerés teljesen jogos és mindenben igazolható eljárása lenne” (190). Többek között már csak azért sem, hiszen „a múlt és a jelen tapasztalati világa egymástól alapvetően eltérő minőségek” (192). Az első fejezet érvrendszere köszön itt vissza, kiegészülve egy alternatíva óvatossá említésével: „Talán a mentalitások múltjának történeti elbeszélése hozhatja magával a régen várt megoldást e kérdés tekintetében” (193).

A további tanulmányok a történeti munkáknál eminens *idő* kérdését járják körül, leszögezve, hogy „[a] múlt négy lehetséges temporalizációjának eltérő elbeszélések adnak formát” (197). A *mítosz* az időtlenség, a *folklór* a történelmi

⁴ Nora szerint (korunk, tehát) „az emlékezhelyek kora akkor kezdődik, amikor a személyesen megélt hatalmas emlékezeti tőke eltűnik, és már csak a rekonstruáló történelem számára él tovább” (Nora 2010: 18).

eredetű, ám meghatározhatatlan idejű, az *Annales* a diakronikus, míg a *történetírás* a lineáris kronológiát már tagolva tálaló múltközvetítési forma. A szerző a továbbiakban kitér a történészek igeidő-használatának látszólag evidens, ám annál problematikusabb kérdésére, valamint a történetmondás és a történelem idejének összefüggéseire. Így jut arra a belátásra, hogy a történetírói, vagyis „diszkurzív idő a történelem reális (objektív) idejétől elszakadva, önállóan hozza létre az értelmes (jelentőséggel bíró és jelentéssel ellátott) múlt mint történelem fogalmát” (235), ami pedig nyilvánvalóan alátámasztani látszik a már említett posztmodern elméleti alapvetést, miszerint a történetírás konstruálja, nem pedig rekonstruálja a múlt referált valóságát.

A nagyfejezet befejezése stílusában könnyedebb, ám nem kevésbé érdekes kérdéssel, a tér nemzetiesítési stratégiáival – vagyis a „haza” mint földrajzi produktum – történetével foglalkozik, külön tárgyalva a természetföldrajzi metaforizációt valamint a táj nemzetiotthon-státusát. Talán Radnóti *Nem tudhatom...* című verse (már a külön tárgyalt gyökérmetafora végett is), esetleg Szabó Zoltán *Szerelmes földrajza*, vagy Adynak az Alföld földrajzi (de)mitologizációjával kapcsolatban kézenfekvő Alföld-interpretációja („Pusztá”) említést érdemelt volna ehelyütt, ám ne legyünk telhetetlenek: nagytájaink (vélt) regionális elkülönülésének plasztikus bemutatása, illetve a nagyvárosnak az idegenség metaforájaként való meggyőző ábrázolása bőségesen kárpótol az esetleges hiányérzetért.⁵

A traumakutatás napjaink egyik legnépszerűbb, legszokdalúbb kutatási lehetőségeket nyújtó területe a humántudományokban, hiszen az alapvetően Freudtól származó pszichológiai felismerés mára az irodalom- és történettudomány berkeiben is komoly eredményeket hozott. Gyáni Gábor ennek szellemében művének utolsó nagyfejezetét a trauma elbeszélhetőségének szenteli, az alapfogalmak tisztázása után a 20. századi magyar múlt mint folytonos katasztrófátörténet emlékezeti hagyományának egynémely aspektusát – mindenekelőtt Trianont és a holokausztot – vizsgálva. A permanens balsorshoz alapvető erőszak történetét sem hagyja figyelmen kívül a szerző, külön hangsúlyozva az „átkódolt nyelv” (292) mint a kulturális erőszak (a fizikális erőszaknál nehezebben gyógyuló) szimptomáját.

Több szempontból is érdekes a kötet I. világháborús paraszti emlékezetét taglaló tanulmánya, mivel egyrészt a civilizált Európában kirobbant „Nagy Háború” addig ismeretlen méretű és jellegű erőszaktombolása (a még ezt is felülmúló második világháború következtében) kevésbé tudatosult a mai közvélemény előtt, pedig a kortársak valójában épp ekkor szembesültek először globálisan az industrializált gyilkolással. Másrészt a népi rétegek millióinak beemelése a – számukra nyilvánvalóan idegen – háborús gépezetbe valószínűsíthetően a II. világháború, vagy akár a vietnami háború túlélőihöz hasonló gyakori traumatikus viselkedéshez vezethetett. Ezek azonban jóval kevésbé dokumentáltak, az érdeklődők csupán néhány visszaemlékezésre, naplóra és (jobbára cenzúrázott)

⁵ A nagyvárosi lét kérdéseinek szövegelméleteket is kamatoztató tárgyalását (történelmi kontextusban) a szerző több korábbi munkájában is elvégezte, lásd például: Gyáni 2007: 50–87; és mindenekelőtt: Gyáni 2008.

katonalevélre hagyatkozhatnak, néhány, a kötetben nem említett irodalmi alkotás (például Móricz Zsigmond *Szegény emberek* című novellája) mellett.

„A 20. század mondhatni kvintesszenciája” (368) – ami ezen időszak extrém erőszakmutatóit illeti – a holokauszt, éppen ezért a személyeket, közösségeket érintő traumatizáció jellege talán legteljesebben a soán keresztül érzékeltethető. Freud óta tudjuk, hogy a trauma gyógymódja a tudattalan tárgyvesztés, a melankólia ellen ható tudatos gyászmunka, amely „az emlékezet adekvát módja” – idézi Paul Ricoeur a szerző (270). Semprun (témába vágó) soraihoz visszatérve, nemcsak a halott, hanem az életben maradt áldozatoknak is erre van szükségük: melankólia helyett emlékezésre. Mi van azonban, ha nem egyértelmű, ki az áldozat és ki az elkövető, vagy ha egy közösség (részleges) amnéziában szenved? Az *Emlékezés és felejtés mint (politikai) stratégia* című fejezet ezt a kérdést járja körül egy egészen közeli (rendszerváltás) és egy II. világháborús esemény által, majd a szerző a honi holokausztkutatók igen erős kritikáját adja, az elméleti-módszertani alapok gyengeségét és a nagyszámú emlékiratokból rekonstruálható áldozatperspektíva hiányát felemlgetve.

Gyáni szerint a múlt század, mint traumatikus élmény, szüntelenül velünk van, „ez a múlt még nem múlt el” (365), egyrészt nagyfokú traumatizáltsága, másrészt élő közelsége miatt. A kaotikus század sokszínű kollektív emlékezeti hagyománya (gondoljunk csak a politikára) az egyébként sem túl népszerű tudományos történetírás pozícióit rongja. A szerző szerint „[ú]gy tűnik, nem jött még el az ideje annak a történetírói beszédnek, amely a múlt korábbi korszakaihoz hasonló történetekben lenne képes számot adni a 20. század megrendítő emberi tapasztalatairól” (374).

Erre, valamint a kollektív emlékezet változékonyságára, szerteágazóságára 1956 az egyik legjobb példa. Már az események megnevezése is problematikus, hiszen a kádári stigma („ellenforradalom”) ellenében jött létre a „forradalmi koncepció”, amely azonban így épp egy kizárólagosan baloldali eseményt vizionál, egyben pedig gátja lehet az események másfelől (például „szabadságharc”) való megközelítésének. A dolgot tovább bonyolítja Kádár metamorfózisa a kritikus napokban, valamint ötvenhat többperspektívájú (például kortárs bírósági jegyzőkönyvek versus visszaemlékezések) forrásbázisa is. Az utólagos jelentéstulajdonítás problémáját a szerző konkrét történetekkel – többek között édesapjával – hangsúlyozza.

Ha a kötetet el szeretnénk helyezni a szerző életművében, mindenekelőtt az ezredforduló óta keletkezett, hasonló módon elméleti kérdéseket boncolgató műveire kell hogy koncentráljunk. Ebben a tekintetben láthatjuk, hogy Gyáni Gábor már tíz éve is bírta a posztmodern történetelmélet meghatározó argumentációs sémáit, ismerte és termékenyen hasznosította azok meghatározó szövegkorpuszát. Első vonatkozó könyvének címében (*Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*)⁶ és tartalmában is érintette már a legújabb kötetében behatóan

⁶ Gyáni 2000.

tárgyalt kérdéseket, hiszen a „posztmodern kihívás” felvázolása után több, jelen munkájában is helyet kapott (nemzetközileg már akkor recipiált) problémát (például nemzeti identitás és kollektív emlékezet, valamint nemzeti emlékezet és történetírás kapcsolata) ismertetett.

A szerző azonban kiterjedt elméleti munkásságát gyakorlati, mondhatni aktuális kérdésekben is kamatoztatni tudta, alkalmazva a tudomány diszkurzív jellegének merőben posztmodern belátását a honi történettudomány (vagy történetírás?) hazai élmézőnyének szakmai diskurzusában, illetve a szakma polémiáinak monografikus bemutatásában is.⁷ Ezzel, illetve szerkesztői, szervezői működésével pedig nyilvánvalóan elősegítette „azt a vitaszellemet, amely a magyar történetírást önreflexívabbá teheti”.⁸ Mindemellett könnyed formában „kanonizálta” a posztmodern összetett jelenségének történetírásra gyakorolt hatását,⁹ ehelyütt is megelőlegezve recenzált könyvének több aspektusát (például a hatalmasan konstruált nemzeti emlékezetet, vagy a történelemértelmezések közéleti meghatározottságát, és persze a nélkülözhetetlen elméleti alapvetéseket).

A szerző 2007-es, mondhatni alpművével tette fel a koronát eddigi elméleti munkásságára, már könyvének kifejezetten provokatív címével (*Relatív történelem*) nagy visszhangot keltve szakmai berkekben. Ebben a munkájában is sorra vette a történelemszakmát ért (többször tollhegyre tűzött) kihívásokat, ám az előző kötetiben érintett problémák (a társadalmi emlékezet és felejtés dialektikája, a nézőpont és a retoricitás szerepe a történetírásban) felvázolásán túl a megjelent kritikákra – mindenekelőtt a morális relativizmus veszélyeire – is reflektált, egyben pedig újabb alapvetésekkel előlegezte meg e recenzióban tárgyalt munkáját (ötvenhatos emlékezeti mechanizmusok, megtapasztalt és elbeszélte múlt, kultuszok).

A szorosan összefüggő (és láthatóan helyenként ismételt) gondolatmenetek, illetve az azokat tanulmányként és külön kötetben is publikáló metódus következtében felmerülhet a kérdés: tulajdonképpen miben találjuk *Az elveszithető múlt* újdonságát? Azt gondolom, hogy – a diskurzusba bevont, újabban keletkezett szövegeken túl – mindenekelőtt tematizáltságában. A bevezető részt követő két nagyfejezet ugyanis gyakorlatilag az alcímre reflektál, amennyiben a múlt hozzáférési lehetőségei közül először az emlékezeti stratégiákat, majd a történelemként artikulálódó múltképek kérdéskörét veszi górcső alá. Bár a tematikába a harmadik nagyfejezet talán kevésbé illeszkedik, a trauma mondhatni divatos, érdekfeszítő és kifejezetten interdiszciplináris kérdéskörének delejező hatású tárgyalása bizonyosan kárpótolja a rend(szer)szerető olvasókat is (akiket esetleg a már említett esetenkénti stiláris inkohérenca zavarhat).

Gyáni Gábor könyve összességében aktuális, eszméltető és egy-két fejezet leszámítva olvasmányos is. Eszméltető, olyan értelemben, hogy a múltidézés modusait tárgyalva nem rest ismételtén rámutatni a történelemszakmát ért már nem éppen új, ám még mindig aktuális kihívásokra, illetve megpróbálja

⁷ Gyáni 2002.

⁸ Bódy – Horváth – Valuch (szerk.) 2010: 11.

⁹ Gyáni 2003.

újraértelmezni a történetírás feladatait és lehetőségeit. Ezáltal lesz műve gyakorlati példája napjaink egyik kulcsfogalmának, a fent említett interdiszciplinaritásnak, hiszen az impulzusok ezúttal is a történettudományon kívülről érkeztek, és a szerző válaszaihoz is sokat merített más humántudományok művelőitől.

Ugyanakkor remélhetőleg a gyakorta „lázadóként”, vagy legalábbis a mainstream történetírás legkomolyabb alternatívájaként számon tartott, immáron akadémiaként lett szerző¹⁰ érdeklődése megmarad a további diskurzusok iránt, minthogy a nyelvi (és kulturális) fordulat Nyugaton letűnni látszó dinamikus korszaka után (elsősorban brit történészek jóvoltából) már egy új éra kezd feltűnedezni, ahogyan erre épp Gyáni Gábor születésnapján kötetében hívja fel a figyelmet Timár Lajos.¹¹ Ez, valamint a kulturális fordulat gyakorlati történeti hozzájárulásának majdani feltérképezése pedig nem kevésbé izgalmas szellemi élménynek ígérkezik, mint amilyen a posztmodern kihívásé (volt?).

Bartha Ákos

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.) 2010: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2002: *Történetdiskurzusok*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2006: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: *Relatív történelem*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2008: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest.
- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Semprun, Jorge 1964: *A nagy utazás*. Budapest.
- Timár Lajos 2010: Helyzetkép: a brit társadalomtörténet-írás a kulturális fordulat után.
In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 62–76.
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Budapest.

¹⁰ Bódy – Horváth – Valuch (szerk.) 2010: 9–12.

¹¹ Timár 2010.